

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК:005.936(477)

В. М. Бородюк, д-р екон. наук, проф.,
Г. С. Фролова, канд. екон. наук,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ПРИВАТИЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ У КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано стан роздержавлення і приватизації державного майна, оцінено роль приватизаційних процесів у підвищенні ефективності виробництва, створенні багатокладної економіки та структурній перебудові економіки України, визначено фактори підвищення її ефективності на сучасному етапі ринкових трансформацій.

Ключові слова: відносини власності, державне майно, приватизаційні процеси, конкурентне середовище, мале підприємство, інноваційний розвиток, ефективність економіки.

Нинішня макроекономічна ситуація та динаміка економічного розвитку постсоціалістичної економіки України визначається тими змінами, що відбулися і відбуваються у відносинах і системі власності, так як ці відносини є головними у формуванні економічного простору і політичного устрою країни та визначають характер інших відносин у суспільстві. Процес трансформації власності був розпочатий унаслідок політичного рішення керівництва країни про перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки шляхом роздержавлення і приватизації державного майна з метою підвищення ефективності виробництва, створення багатокладної, соціально орієнтованої економіки та структурної перебудови економіки України.

Саме недостатній рівень ефективності соціалістичної економіки з монополією державної власності на засоби і результати виробництва був основним чинником, який змусив запроваджувати ринковий механізм господарювання та утворювати інші, відмінні

від державної форми власності. Тому аналіз та оцінка ефективності вітчизняного виробництва та впливу на неї трансформаційних процесів у системі і відносинах власності є актуальною проблемою не тільки економічної теорії, а й першорядним завданням практичного вирішення нагальних питань економічного розвитку України.

Слід зазначити, що питанням розвитку трансформаційної економіки, дослідженню її ефективності присвячені чисельні праці вітчизняних учених: О. Амоші, А. Гальчинського, В. Геєця, Б. Данилишина, С. Поважного, В. Савчука, Ю. Тимошенко та ін. Незважаючи на кількість наукових досліджень і публікацій з проблем формування ринкової економіки та трансформації відносин власності, деякі важливі аспекти цих процесів залишаються за межами їх розгляду. Тому метою даної статті є оцінка результатів роздержавлення і приватизації державної власності у контексті економічного розвитку постсоціалістичної економіки України та визначення факторів підвищення її ефективності.

Роздержавлення і приватизація державної власності, тобто майна, яке до цього повністю перебувало у всенародній власності, розпочалося і здійснювалось відповідно до прийнятих Верховною Радою України «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду» (1991 р.), Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992 р.), Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (1992 р.) та «Державної програми приватизації майна державних підприємств», затвердженої Постановою Верховної Ради України у липні 1992 року.

Відповідно із зазначеною «Концепцією...» до теперішнього часу в Україні було прийнято і затверджено Верховною Радою України п'ять Державних програм приватизації: у 1992, 1994, 1997, 1998 та 2000 рр. Державна програма приватизації на 1999 рік мала статус нормативного акту Президента України, тобто була затверджена Указом Президента України. Відтоді державні програми приватизації у законодавчому порядку не затверджувалися. Проте процес відчуження державної власності не припинявся і щороку у бюджеті України передбачалися обсяги надходжень коштів від приватизації державного і комунального майна.

І першими програмами приватизації, і наступними традиційно визначався перелік об'єктів по групах основних фондів, що мали відчужуватися протягом року у галузевому та регіональному розрізі, а також порядок приватизації об'єктів шляхом акціонування, розміщення та продажу акцій громадянам України і фінансовим

посередникам за приватизаційні папери. Прогнозувалася також сума коштів, що мала надійти до бюджету та позабюджетного фонду приватизації від продажу державного майна, та встановлювалися нормативи їх розподілу за напрямками використання.

Відповідно до зазначених нормативно-правових актів першочерговому відчуженню і приватизації підлягали підприємства оптової та роздрібно торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, підприємства будівництва, харчової промисловості, з переробки сільськогосподарської продукції, місцевої, деревообробної, легкої промисловості тощо. Ці об'єкти здебільшого відносяться до групи А — до об'єктів малої приватизації.

Слід зазначити, що жодна програма приватизації не містила будь-якого економічного обґрунтування обсягів відчуження державного майна, його необхідності та доцільності. При встановленні обсягів роздержавлення і приватизації державної власності використовувався звичайний підхід до вирішення проблеми, що був характерний для адміністративно-командної системи управління і централізованого планування, а саме — примусовий спосіб відчуження державної власності та її приватизації у встановлених обсягах та у визначені терміни з урахуванням цілком конкретних економічних інтересів окремих осіб від влади та її оточення. Такий шлях не міг забезпечити успішність процесу підвищення ефективності національного виробництва, так як у нових створюваних умовах ринкового господарювання починають діяти інші стимули і механізми забезпечення ефективності виробництва.

В умовах відкритості ринкової економіки ефективність виробництва та в цілому національної економіки залежить, насамперед, від стану розвитку продуктивних сил, їх інноваційних характеристик та відповідності світовому рівню науково-технічного розвитку. Проте в Україні протягом усього періоду економічних реформ проблема розвитку вітчизняної економіки на інноваційній основі практично не вирішувалася, і в економічному розвитку інноваційний фактор залишався і залишається до тепер практично не задіяним. Якісно нові соціально-економічні та політичні умови, що утворилися в результаті ринкових перетворень в Україні, до теперішнього часу супроводжуються глибокою кризою в інноваційній сфері. Стан її розвитку не відповідає реаліям ринкових відносин, вимогам сучасного політико-економічного устрою країни, економічній доцільності та потребам вітчизняної економіки у розширеному відтворенні на інноваційній основі.

Як свідчать дані офіційної статистики, нині кількість підприємств, які упроваджували інновації, наприклад у промисловості,

скоротилася з 22,9 % у 1995 році до 11,5 % у 2007 році, а кількість упроваджених нових прогресивних технологічних процесів з 1995 року скоротилася у 2,5 рази [1]. Причому, протягом усього періоду реформ у відносинах власності ступінь зносу основних засобів в Україні збільшувався і на початок 2006 року становив 49 % [2].

За всі сімнадцять років економічних трансформацій та реформ у відносинах власності державна власність зменшилась, за нашими оцінками, більш ніж у чотири рази. За розрахунками, на теперішній час державний сектор займає сегмент економіки України, величина якого орієнтовно складає 24 %, решта 76 % — належить недержавному сектору (без урахування тіньової економіки). У цьому зв'язку необхідно зазначити, що на початку трансформації відносин власності центральним статистичним органом України обчислювався показник виробництва валового суспільного продукту у розрізі форм власності. З часу запровадження у вітчизняній статистиці системи національних рахунків показник виробництва валового внутрішнього продукту за формами власності офіційною статистикою у подальшому не визначався і до тепер не визначається. Крім того, на теперішній час в офіційному статистичному щорічнику з незрозумілих причин не представлена будь-яка інформація щодо функціонування у народногосподарському комплексі форм власності. Це унеможливило об'єктивний аналіз темпів роздержавлення, оцінку результатів та реальних масштабів інституційних перетворень у відносинах власності та економічній системі в цілому.

Від приватизації всенародної (державної та комунальної) власності за усі роки ринкових трансформацій до Зведеного бюджету України за відчужене майно надійшло коштів у перерахунку на доларовий еквівалент за оцінками лише 8,5 млрд дол., що відповідає реальній ринковій вартості лише 3—4 великих промислових об'єктів. Причому, як свідчать дані Державного казначейства України, більше 90 % загальної суми коштів від приватизації державного майна було отримано в останні роки, у період відчуження потужних підприємств промислового комплексу.

Отримані від приватизації кошти мали використовуватися, передусім, на структурну перебудову економіки країни, яка була визначена законодавством як одна із головних цілей роздержавлення і підвищення ефективності національної економіки. Проте в реальності ці кошти стали джерелом наповнення дохідної частини бюджету і використовувалися на поточні проблеми. Структурна перебудова економіки, як основа підвищення ефек-

тивності вітчизняної економіки, у ході реформ практично не здійснювалася.

Всупереч сподіванням на зупинення економічної кризи, котра була обумовлена попереднім історичним розвитком соціалістичної країни, процес реформування відносин власності не сприяв стабілізації економічного стану в країні. Як свідчать дані Держкомстату України, з 1990 року по 1999 рік реальний ВВП в країні скоротився більш ніж у 2 рази і становив у 1999 році лише 40,7 % від рівня 1990 року. І на теперішній час реальний ВВП ще не наблизився до дореформеного рівня і в 2007 році становив лише 78,6 % від досягнутого у 1990 році [3]. А якщо врахувати падіння ВВП у поточному році, термін досягнення показників 1990 року на теперішній час залишається не визначеним.

Очевидно, що сама по собі зміна форми власності не може гарантувати підвищення ефективності національного виробництва. У постсоціалістичній економіці утворення інших, відмінних від державної форм власності лише створює передумови для формування конкурентного середовища виробників, як рушійної сили прогресу та підвищення ефективності виробництва. Адміністративно-командна економіка при монополії державної власності на засоби і результати виробництва прогнала змагання у соціально-економічному розвитку з розвиненими країнами ринкової економіки, так як не змогла директивними методами забезпечити необхідний рівень ефективності національного виробництва. Тому процес роздержавлення і приватизації державного майна у постсоціалістичній Україні мав бути підпорядкований меті утворення альтернативних форм власності, які б сформували конкурентне середовище для виробників товарів, робіт і послуг як об'єктивного безальтернативного на той час способу підвищення ефективності національної економіки і забезпечення на цій основі суттєвого підвищення рівня життя населення. При надвисокій монополізації виробництва, яка була характерною для соціалістичної економіки і яка ще більше загострилася з розпадом єдиного радянського народногосподарського комплексу, відчуження державної власності на користь інших форм власності питання утворення конкурентного середовища в цілому вирішити не могло.

Через теоретичну не розробленість трансформаційних процесів у відносинах власності для постсоціалістичної економіки та через низку чинників суб'єктивного, здебільшого політичного характеру в Україні не були задіяні інші способи створення конкурентного середовища, наприклад, утворення заново підприєм-

ницьких структур альтернативних форм власності (як це відбувається, наприклад, у Китаї).

Головною перешкодою у цьому процесі, як свідчить аналіз, було те, що основоположним нормативним актом трансформації власності — «Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду» (1991 р.) не передбачалися інші способи утворення багатоукладної ринкової економіки крім шляху роздержавлення і приватизації державної власності. Незважаючи на існуючі на той час можливості для започаткування приватних підприємств (значні заощадження в установах Ощадбанку СРСР, бажання громадян самостійно вести бізнес та їх сподівання на перспективність вирішення життєвих проблем за рахунок власного бізнесу тощо), в Україні для утворення приватної власності вони задіяні не були.

І саме мале підприємництво, яке за своєю природою є анти-монополюським, при використанні новітньої техніки та створенні відповідних умов для розвитку могло стати тим структурним елементом ринкової економіки, який би дозволив вирішити чисельні проблеми, що виникли у зв'язку з ліквідацією єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР, набуттям відкритості внутрішнього і зовнішнього ринку, закриттям виробництв, що обслуговували військово-промисловий комплекс тощо, і створити очікуване конкурентне економічне середовище у сфері матеріального виробництва. Однак цю можливість в країні використано не було через нові політико-економічні відносини й інтереси, що виникли в Україні. Утворене в результаті трансформації відносин власності мале підприємництво в Україні набуло характеристик, які не виправдовують його основне призначення для постсоціалістичної економіки.

За даними Фонду державного майна України з початку процесу приватизації станом на початок 2009 року було реформовано 119 151 об'єкт (з урахуванням об'єктів, з якими розірвано договори купівлі-продажу). З цієї кількості більше ніж три чверті (76 %) об'єктів належали до комунальної власності, інші (24 %) — до державної власності [4]. Причому таке співвідношення із значною перевагою частки комунальної власності у загальній кількості реформованих об'єктів було характерним для всього періоду перебудови структури власності у постсоціалістичній економіці України.

З усієї кількості об'єктів, що змінили форму власності, об'єкти групи А (об'єкти малої приватизації) становлять майже 84 %. Вони змінили державну чи комунальну власність пере-

важно шляхом викупу об'єктів товариством покупців. Саме завдяки роздержавленню і приватизації об'єктів групи А в Україні у галузях торгівлі, громадського харчування, надання послуг, операцій з нерухомістю тощо утворилися нові форми власності — колективна та приватна. Приватизовані підприємства групи А — малі підприємства утворили вагомий структурний елемент ринкової економіки у зазначених галузях. До суб'єктів малого підприємництва відповідно до Закону України «Про державну підтримку малого підприємництва» (2000 р.) в Україні відносяться фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності та юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, в яких середньооблікова чисельність працюючих не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 500 тис. євро [5].

Кількість малих підприємств протягом усього періоду ринкових трансформацій постійно збільшувалася і на теперішній час становить 324 тис. одиниць проти 47 тис. у 1991 році та 217,9 тис. у 2000 році [3, 9]. Частка малих підприємств у загальній кількості підприємств України має тенденцію до збільшення і на теперішній час перевищує 85 %.

З першого погляду такі тенденції можна вважати здобутком ринкових трансформацій, проте аналіз функціонування та діяльності малих підприємств не дає підстав для оптимістичних оцінок їх внеску у розвиток вітчизняної економіки.

Так, чисельність найманих працівників на малих підприємствах в Україні у 2007 році становила 1674,2 тис. осіб, що відповідає 18,4 % загальної кількості найманих працівників в економіці країни. У розрахунку на 1000 чол. наявного населення кількість малих підприємств невинно зростає і на теперішній час становить 7 одиниць проти 0,9 у 1991 році та 4,4 — у 2000 році. Навіть незважаючи на відмінності віднесення підприємств до категорії малих у порівнянні з країнами розвинутої економіки в Україні цей показник на порядок менший [3, 6, 7].

Важливим індикатором розвитку малих підприємств є кількість працюючих у розрахунку на одне підприємство. В середньому по Україні цей показник у 2007 році становив 5 осіб проти 8 — у 2000 році та 25 — у 1991 році. Тобто кількість працюючих на малих підприємствах стрімко зменшується, що свідчить, зокрема, про скорочення масштабів їх діяльності. Це підтверджується також даними офіційної статистики щодо обсягів реалізованої продукції у цьому секторі економіки. За даними Держкомстату України частка малих підприємств у загальному обсязі реалізо-

ваної продукції постійно зменшується: з 8,1 % у 2000 році до 4,4 % у 2007 році [3].

На відміну від України чисельність зайнятого населення у малому бізнесі в Японії та Італії сягає 70 %, у Франції та США — 50 %, а частка малих підприємств у виробництві валового внутрішнього продукту Франції, Італії, США, Японії, Німеччини перевищує 50 % [7, 8]. В Україні внесок малого підприємництва у виробництво валового внутрішнього продукту органами статистики не визначається, що також є свідченням практичного ставлення органів державної влади до цієї інституції та її ролі в економіці країни.

Аналіз структури малих підприємств за видами економічної діяльності засвідчує, що на теперішній час, як і раніше, найбільша частка малих підприємств (32 %) зосереджена у сфері торгівлі, 23,3 % малих підприємств здійснюють операції з нерухомістю та надання послуг, 11 % — функціонує у будівництві та 13,8 % — у промисловості, решта — в інших видах економічної діяльності. Причому у промисловості із 44,6 тис. малих підприємств лише 3406 (або 7,6 %) реалізують промислову продукцію [3].

Найбільша частка найманих працівників, що працюють на малих підприємствах, припадає на сферу операцій з нерухомістю та надання послуг — 23,5 %, у промисловості та торгівлі зосереджено по 19 %, у будівництві — 12 % загальної кількості найманих працівників на малих підприємствах.

Найбільша частка (38 %) реалізованої продукції малими підприємствами належить сфері торгівлі, 17,5 % реалізовано продукції у сфері надання послуг та операцій з нерухомістю, 13 % — у промисловості, 12 % — у будівництві, решта реалізованої продукції розподіляється між іншими видами економічної діяльності.

Таким чином, у трансформаційній економіці України малі підприємства у розрізі видів економічної діяльності набули найбільшого поширення у сфері торгівлі, операцій з нерухомістю та надання послуг, де їх вага по кількості, чисельності найманих працівників та обсягах реалізованої продукції у сумі перевищує 50 %. Натомість у галузях матеріального виробництва малі підприємства функціонують у незначній кількості, яка не може забезпечити необхідний рівень конкуренції виробників.

Для розвитку малого підприємництва у сфері виробництва умов в країні фактично не створено. Незважаючи на проголошення визначної ролі малого підприємництва як провідної сили у подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства (Закон України «Про

державну підтримку малого підприємництва», 2000 р.), на визначене завдання щодо створення умов для розвитку малого підприємства у виробничій сфері («Національна програма сприяння розвитку малого підприємства в Україні», 2000 р.), рівень розвитку малого підприємства в країні не відповідає нинішнім потребам розвитку економіки, потенціал малого підприємства залишається не задіяним у вирішенні проблем підвищення ефективності національної економіки. Чинне законодавство залишається зорієнтованим, як і на початку трансформаційних процесів у системі власності, на функціонування малого бізнесу у сфері торговельної діяльності та надання послуг з метою забезпечення насиченості ринку товарами та послугами першої необхідності, як засобу прискореного збільшення зайнятості населення, зниження рівня безробіття та створення тимчасових нових робочих місць, залучення до підприємницької діяльності жінок, молоді, пенсіонерів тощо.

Формальне декларування визначної ролі малих підприємств у структурній перебудові економіки України, практична недооцінка його значних виробничих і соціально-економічних потенційних можливостей протягом усього періоду реформ є прорахунком влади у здійсненні ринкових трансформацій та у кінцевому підсумку призводить до втрати важливого ресурсу у формуванні конкурентного середовища товаровиробників, відтворенні вітчизняної економіки та підвищенні її ефективності.

Необхідно підкреслити, що малі підприємства є способом вирішення проблеми зайнятості, створення нових робочих місць та безробіття особливо у депресивних регіонах. Однак цей шлях залишається не задіяним у вирішенні соціально-економічних проблем депресивних регіонів. Розрахунки свідчать, що у західних областях України (Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій) мале підприємство (навіть у сфері торгівлі, операцій з нерухомістю та надання послуг) розвивається значно нижчими темпами, ніж у середньому по Україні. У зазначених областях на 1000 населення функціонує лише 4,3—4,8 малих підприємств.

За умов врахування при проведенні реформ окреслених факторів, які безпосереднім чином впливають на рівень ефективності вітчизняної постсоціалістичної економіки, та при дотриманні проголошених на початку реформ цілей роздержавлення і приватизації державного майна результати трансформаційних процесів у відносинах власності та всієї економічної системи були б значно вагомішими, а українська економіка могла протистояти світо-

вим викликам та нинішній фінансовій кризі зі значно меншими втратами.

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки та вирішення проблеми підвищення її ефективності пріоритетом державної політики має бути забезпечення стрімкого розвитку продуктивних сил державного і недержавного секторів вітчизняної економіки на інноваційній основі, створення сприятливих умов для здійснення наукового потенціалу всіма суб'єктами господарювання незалежно від форм власності, а також розвиток малого підприємництва у виробничій сфері, використання потенціалу малого підприємництва у створенні та розвитку конкурентного середовища для товаровиробників і вирішенні чисельних соціально-економічних проблем суспільства. В Україні необхідно використати усі можливі методи (включаючи директивні та адміністративні) стимулювання розвитку малого підприємництва виробничої спрямованості у промисловості, будівництві, зв'язку, на транспорті, у сфері надання комунальних послуг тощо. Для Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва це має стати першорядним завданням. Необхідно також на законодавчому рівні затвердити преференції для функціонування таких підприємств: розширити їх можливості у фінансовій діяльності, у використанні ресурсів, в оподаткуванні на початкових стадіях діяльності, створити умови для кредитування та страхування ризиків у виробничій діяльності малих підприємств.

Література

1. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році: Статистичний збірник. — К.: ДП Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2008. — 361 с.
2. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Держкомстат України. — К.: Консультант, 2007. — 551 с.
3. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. — К.: Консультант, 2008. — 571 с.
4. Звіт про роботу Фонду державного майна України та хід виконання Державної програми приватизації у 2008 році // <http://www.spfu.gov.ua/ukr/>
5. Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва» від 19.10.2000 р., № 2063-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 51—52. — С. 447.

6. Мале підприємництво в Україні — процес розвитку / Д. В. Ляпін, Ю. І. Єхануров, О. В. Кужель та ін. — К.: Інститут конкурентного суспільства, 2001. — 256 с.

7. Панченко Є. Г., Гаврилюк О. В., Арагау Б. С. Малий бізнес у США, Канаді та країнах західної Європи. — К.: Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, 1993. — 50 с.

8. Моніторинг інвестиційної діяльності в Україні. — 1999. — № 3. — С. 49—59.

9. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Держкомстат України. — К.: Техніка, 2001. — 598 с.

Статтю подано до редакції 13.02.09 р.

УДК 330.101

М. К. Галабурда, канд. екон. наук, доц.,
докторант кафедри політекономії облікових
факультетів ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

НОРМАТИВНІ ПРИНЦИПИ ДОБОРУ ЦІЛЮВИХ ПРІОРИТЕТІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано методологічний апарат, формулювання цільових пріоритетів економічного розвитку суспільства, визначено основні нормативні принципи, які дозволяють обґрунтувати напрям вектора трансформаційних змін, а також визначити найбільш вагомі обмеження його реалізації.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: методологія, ефективність, трансформація, ідеологія.

Проблеми трансформації суспільства є складовою предмету всієї системи соціальних наук. Не стала виключенням і економічна теорія, в рамках якої формулювання задач у вигляді опису і пояснення закономірностей економічних перетворень простежується практично від її зародження. Теорія трансформаційної економіки, предметом якої виступають ендогенно-обумовлені перетворення системи економічних відносин, органічно поєднує всі наявні методологічні підходи в економічній науці.